

СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ ВЕЛИЧИНЕ НАСЕЉА НА ПЛАНИНСКИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ

STRUCTURAL CHANGES IN SIZE OF SETTLEMENTS IN SERBIAN MOUNTAIN REGIONS

Апстракт

У раду се истиче значај хијерархије насеља по величини и њихове правилне структуре као индикатора оцене нивоа развијености одређене просторне целине. Указује се да на неразвијеним подручјима долази до пораста броја малих села, посебно оних величине до 100 становника, што знатно отежава обнову и ревитализацију руралних подручја, а последица је њиховог демографског пражњења. Негативни трендови смањивања броја већих насеља и повећавања броја мањих насеља интензивно су изражени на планинским подручјима, у односу на Централну Србију у целини.

Кључне речи: систем насеља, планински регион, мала насеља, неразвијена подручја

1. УВОД

Број становника у једном насељу се најчешће узима као индикатор за одређивање његове величине и места у хијерархији насеобинског система. Када су сеоска насеља у питању, могуће је величину насеља одређивати и према површини атара села, или коначну хијерархију одредити на основу оба ова индикатора (1). У овом раду ћемо се бавити проучавањем овог важног просторно-планерског показатеља и ограничити на праћење броја становника и специфичних промена које су се по том основу појавиле у насеобинском систему планинског подручја Централне Србије у последњих четрдесет година, односно у периоду 1961-2002. године.

Abstract

The authors emphasize significance of hierarchy of mountain settlements by size, as well as the significance of regularity of their structure for estimation of the development level of determined spatial area. It has been shown that in undeveloped areas the process of growth of small villages appears, especially ones from up to 100 inhabitants. Evidently, this process is the consequence of emptying the area and makes the renewal and revitalisation of rural areas more difficult. All negative trends, like reducing the number of bigger settlements and increasing the number of smaller ones, are most intensive in Mountain regions of Serbia (defined as territory over 600 m above sea level) in relation to Central Serbia.

Key words: system of settlements, mountain region, small settlements, undeveloped area

Планинско подручје Србије дефинисали смо као територију изнад 600 m надморске висине. Према попису становништва од 2002. године, на овом подручју које заузима око 30% укупне територије Републике живи 2.732.616 становника. Планинска подручја захватају 67 општина са укупно 3.124 насеља, односно више од 50% укупног броја насеља у Републици без Косова и Метохије. У Централној Србији, планинска подручја се простиру на око 22.500 km², што чини око 40% укупне површине територије, обухватајући 1.665 насеља, односно 30% од укупног броја насеља (2).

У посматраном периоду су се на целом простору Републике одвијале велике промене у насеобинском систему. Укупан број насеља се није мењао, али се број становника у градским насељима континуирано повећавао, а у сеоским смањивао. Управо тај просторно развојни тренд значајно је утицао на промене насеља по величини, нарочито у неразвијеним и планинским подручјима. Наиме, индекс промене броја становника у Републици Србији у периоду 1961-1991. године износи 128, у Централној Србији - 120,4, у општинама са планинском територијом - 108,6, а на планинском подручју - 83,8.

У раду ћемо пратити промене у планинским насељима, интензитет тих промена и њихов негативни утицај на укупан насеобински систем Републике, нарочито простора Централне Србије и делова територије општина који припадају

Др Радомир Малобабих, виши научни сарадник
Тамара Маричић, дипл. пр. план., Институт за архитектуру
и урбанизам Србије, Београд

планинском подручју. У ту сврху насеља су према величини разврстана у пет категорија: до 100 становника; 100-500 становника; 500-1.000 становника; 1.000-2.000 становника и преко 2.000 становника.

Као информациона основа коришћени су подаци Републичког завода за статистику и интерна грађа која се прикупља за потребе истраживачког пројекта „Одрживи развој планинских подручја Србије“.

2. ЗНАЧАЈ ИЗУЧАВАЊА СТРУКТУРЕ НАСЕЉА ПО ВЕЛИЧИНИ ЗА НАСЕОБИНСКИ СИСТЕМ РЕГИОНАЛНИХ ЦЕЛИНА

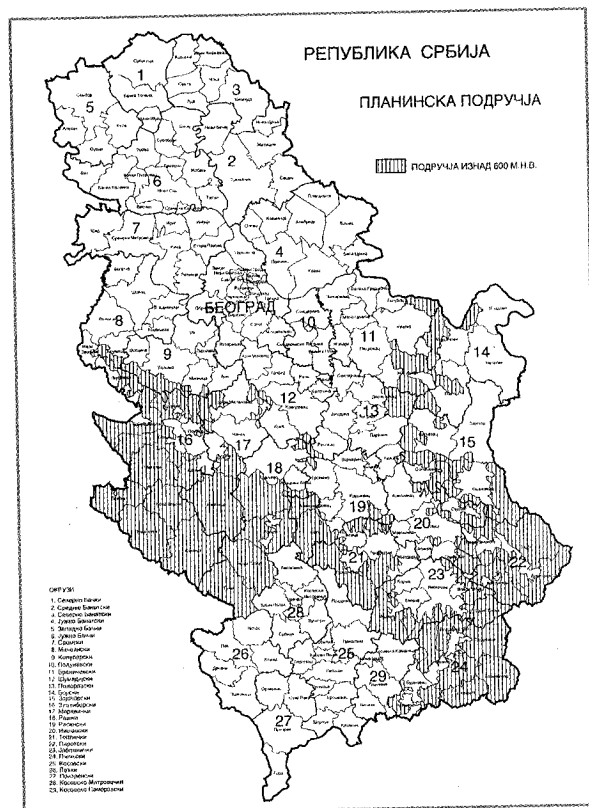
Када је у питању простор Републике Србије, онда насеобински систем можемо посматрати на нивоу Републике и на нивоу три основне просторне целине: Војводине, Централне Србије и Косова и Метохије. Управо, највише стручне и научне литературе настало је на основу проучавања ових територијалних јединица. У досадашњој планерској пракси проучавани су, такође, насеобински системи у општинама при изради Просторних планова општина, а постоји и потреба да се проучавају насеобински системи региона, што ће вероватно у будућности бити и уобичајена активност. По свим карактеристикама планинско подручје Србије је регионална целина, нарочито ако се посматрају границе општина које на својој територији имају терене изнад 600 m надморске висине. То је простор западног и јужног дела Централне Србије и део источне Србије који је компактан по територијалном и сваком другом регионалном обележју (Слика 1).

Проучавање насеобинског система целог планинског подручја има и те како смисла са научног и стручног аспекта. Посебну пажњу заслужује проучавање типологије насеља по величини. Податак да на том подручју има укупно 3.219 насеља, од чега 1.665 на планинским теренима, док у Централној Србији има 4.238, а у целој Србији 6.152 насеља, говори о коликом се ту контингенту насеља ради на једној готово компактној територији.

Бројни научници бавили су се размештајем насеља по величини и из тог основа оценивали погодност и квалитет живљења. Тако су познате прве теорије Thünen-a, Lösch-a, Christaller-a, Perroux-a и др. којима је заједничка визија да насеља у

простору треба да буду правилно и равномерно распоређена. Новији модели потичу из седамдесетих година и темеље се на компјутерским обрадама сложених индикатора, у којима и даље доминира ред величине насеља. Најпознатији су „индекс најближег суседа“ и „правило реда величине“ (4). Иако се ови модели примењују за оцену повољности насеобинског система на основу реда величине централних насеља, модел „правило реда величина“ је нарочито погодан код регионалног планирања и само уз примену индикатора величина насеља.

У досадашњим истраживањима у развијеним земљама доказано је да највећи град треба да буде исте величине као сви остали градови у региону. То, такође, може да буде законитост за

Сл. 1
Планинска подручја у Централној Србији
Mountain region in Central Serbia

централна насеља у некој мањој просторној средини. По правилу, централно насеље би требало да је велико као сва насеља која му гравитационо припадају.

У нашој стручној и научној литератури ова проблематика се ретко проучавала на емпиријски начин. Треба, ипак, споменути истраживање Географског института Београд под називом „Градови Србије центри развоја у мрежи насеља“, у коме се величине насеља користе за оцену повољности мреже насеља, посебно градских (5).

У нашој литератури позната је методологија тзв. „руралне београдске школе“ чији је зачетник академик Којић (6), а којом се оцена развојних промена у селима даје на основу критеријума:

- ако је између два пописа индекс повећања броја становника у насељу већи од 100, онда то насеље има позитиван демографски развој,
- уколико је индекс између два пописа 80-100, насеље има нулти развој, и

- уколико је индекс промена у броју становника мањи од 80, онда насеље има негативан демографски развој.

Поред праћења промена броја становника, устаљене су и групе насеља које због своје величине имају специфичан развојни и функционални значај у простору. Тако се проучавају:

- мала села са 100-500 становника (сувише мала села до 100 становника),
- средње велика сеоска насеља са 500-2.000 становника,
- велика сеоска насеља са преко 2.000 становника.

Последње истраживање је по овом моделу урађено на основу пописа становништва из 1971. године за простор Централне Србије. Примењујући ову методологију и нека специфична пролађавања, у овом раду проучавамо промене на планинским подручјима и поредимо их са Централном Србијом, у периоду од 1961. до 2002. године.

3. ПРОМЕНЕ БРОЈА И ВЕЛИЧИНЕ НАСЕЉА

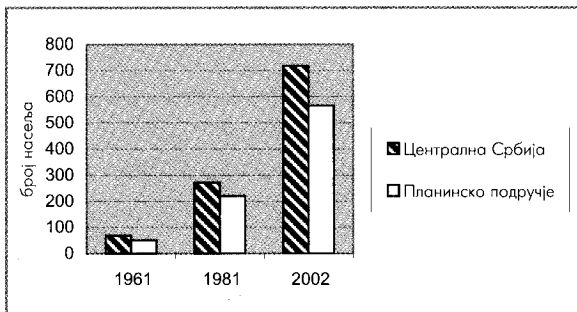

График 1.

Промена броја насеља величине до 100 становника

Chart 1.

Change of number of settlements with up to 100 inhabitants

3.1. Промене броја насеља по карактеристичним групама

Број насеља величине до 100 становника се у последњих 40 година драстично повећао како у Централној Србији, тако и на планинском подручју. У Централној Србији је број ових насеља порастао са 68, колико их је било 1961. године, на 718 - 2002. године, односно повећао се за око 10,5 пута (Табела 1). Овај процес је још израженији на планинским подручјима у коме се број ових насеља у периоду 1961-2002. године повећао више од 11 пута (График 1). Алармантно стање у овој области илуструје податак да се 2002. године од укупно 718 насеља величине до 100 становника на територији Централне Србије, чак 79% (566 насеља) налазило на планинским подручјима.

Насеља величине од 100 до 500 становника имају у периоду 1961-2002. године у Централној

Табела 1.

Промена броја насеља по величини на територији Централне Србије и планинских подручја

Table 1.

Change of number of settlements by size in Central Serbia and Mountain regions

Величина насеља	Централна Србија						Планинска подручја					
	1961		1981		2002		1961		1981		2002	
	број насеља	% од укупног броја	број насеља	% од укупног броја	број насеља	% од укупног броја	број насеља	% од укупног броја	број насеља	% од укупног броја	број насеља	% од укупног броја
<100	68	1.6	272	6.4	718	16.9	51	3.1	220	13.2	566	34.0
100-500	1583	37.3	1834	43.3	1940	45.7	891	53.7	993	59.9	874	52.5
500-1000	1417	33.4	1193	28.1	882	20.8	501	30.2	330	19.9	153	9.2
1000-2000	874	20.6	641	15.1	424	10.0	185	11.1	95	5.7	44	2.6
>2000	297	7.1	299	7.1	283	6.6	31	1.9	21	1.3	28	1.7
Укупно	4239	100.0	4239	100.0	4247	100.0	1659	100.0	1659	100.0	1665	100.0

График 2.

Промена броја насеља величине од 100 - 500 становника

Chart 2.

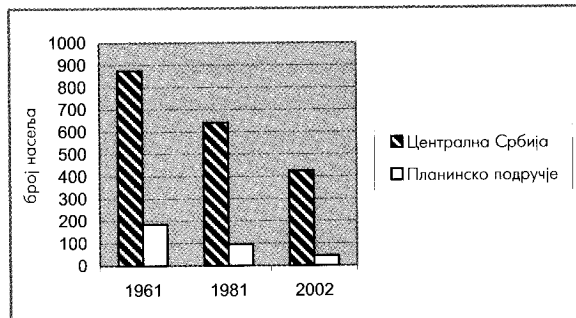
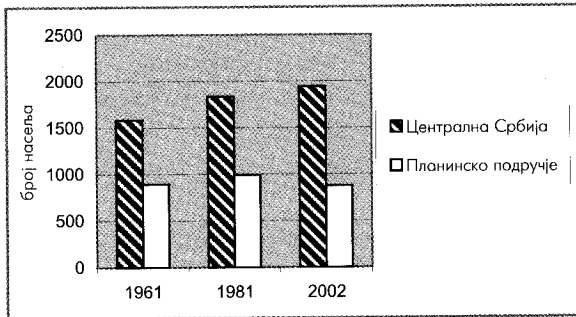
Change of number of settlements with 100-500 inhabitants

График 4.

Промена броја насеља величине од 1.000 - 2.000 становника

Chart 4.

Change of number of settlements with 1.000-2.000 inhabitants

Србији процентуално највећи удео, а у планинским подручјима доминантан (1961. - 53,7%, 1981. - 59,9% и 2002. - 52,5%). Док у Централној Србији долази до повећања броја ових насеља са 1.583 у 1961. години на 1.940 у 2002. години, односно за 22,5%, на планинским подручјима се њихов број у периоду 1961-1981. године повећао за 11,5%, а у периоду 1981-2002. године смањено за 12%, и то највише због губитка становништва и преласка ових насеља у насеља нижег ранга (График 2).

Приликом поређења планинских подручја са територијом Централне Србије, може се закључити да обе територијалне јединице у последњих 40 година карактерише сличан тренд, односно смањење апсолутног и релативног броја насеља величине 500 до 1.000 становника (График 3). Промене су велике у Централној Србији где се њихов број у периоду 1961-2002. године смањено за 38% (са 1.417 на 1.193), али је ситуација још драстичнија на планинским подручјима, где ово смањење износи 70% (са 501 на 153).

Број насеља величине 1.000-2.000 становника се у посматраном периоду на територији Централне Србије и планинских подручја константно

График 3.

Промена броја насеља величине од 500 - 1.000 становника

Chart 3.

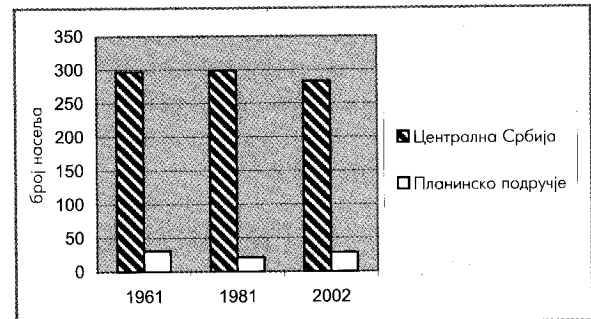
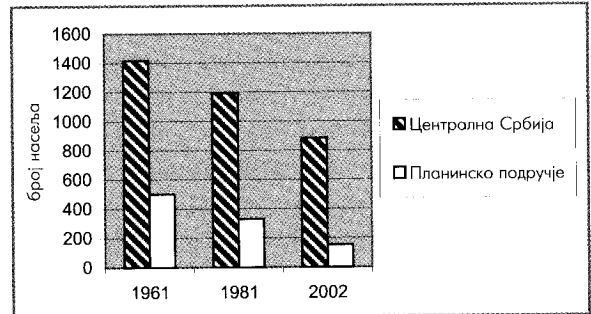
Change of number of settlements with 500-1.000 inhabitants

График 5.

Промена броја насеља величине од 2000 и више становника

Chart 5.

Change of number of settlements with more than 2.000 inhabitants

смањивао (График 4). У Централној Србији се њихов број у периоду 1961-2002. године преполовио (смањено за око 52%, односно са 874 на 424), а у планинским подручјима смањено за 76% односно више од 4 пута, уз истовремено смањење учешћа у укупном броју насеља са 11,2% 1961. године на 2,6% 2002. године.

Када се разматрају насеља са више од 2.000 становника, онда се види да се њихов број на планинским подручјима, слично као и у Централној Србији, у последњих 40 година одликовао мањим варирањима (График 5).

3.2. Промене броја становника по карактеристичним групама насеља

Број становника у насељима величине до 100 становника се у Централној Србији и на планинским подручјима у последњих 40 година драстично повећао, скоро 8 пута, и то највише као последица повећања броја ових насеља (График 6). На планинским подручјима је учешће становништва ових насеља у укупном броју порасло скоро 10 пута (Табела 2).

Табела 2.

Промене броја становника у насељима по величини на територији Централне Србије и планинских подручја

Величина насеља	Централна Србија						Планинска подручја					
	1961		1981		2002		1961		1981		2002	
	број становника	% од укупног броја	број становника	% од укупног броја	број становника	% од укупног броја	број становника	% од укупног броја	број становника	% од укупног броја	број становника	% од укупног броја
<100	4780	0.1	17866	0.3	37192	0.7	3596	0.4	14380	1.6	28355	3.9
100-500	497023	10.3	533674	9.4	531377	9.7	266743	26.1	270104	29.4	211925	29.4
500-1000	1030374	21.4	853862	15.0	627243	11.5	352252	34.5	225550	24.6	105373	14.6
1000-2000	1186547	24.6	879826	15.5	579040	10.6	237879	23.3	121551	13.2	60527	8.4
>2000	2104552	43.6	3409236	59.9	3680098	67.5	159699	15.7	286794	31.2	315273	43.7
Укупно	4823276	100.0	5694464	100.0	5454950	100.0	1020169	100.0	918379	100.0	721453	100.0

Table 2.

Change of number of inhabitants in settlements by size in Central Serbia and Mountain regions

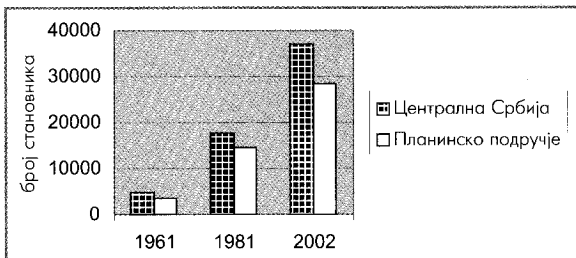

График 6.

Промена броја становника у насељима величине до 100 становника

Chart 6.

Change of number of inhabitants in settlements with up to 100 inhabitants

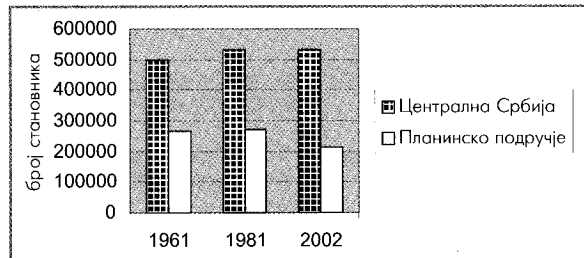

График 7.

Промена броја становника у насељима величине од 100 - 500 становника

Chart 7.

Change of number of inhabitants in settlements with 100-500 inhabitants

Просечна величина насеља до 100 становника се у периоду 1961-2002. године у обе посматране територијалне јединице смањила за око 30%; у Централној Србији је опала са 70,3 на 51,8 становника, а на Планинским подручјима са 70,5 на 50 становника.

У погледу промена броја становника у насељима величине 100-500 становника, запажа се да на територији Централне Србије и планинских подручја у посматраном периоду није било значајнијих осцилација (График 7). На нивоу Централне Србије број становника се, после раста од око 7% у периоду 1961-1981. године, у следећих 20 година није значајно мењао, иако је учешће у укупном броју повећало са 9,4% на 9,7%. Апсолутан број становника у овим насељима на планинским подручјима се у периоду од 1961-2002. године смањило за 20%, док је њихово учешће у укупном броју порасло за 3,3% (са 0,4% на 3,9%).

Године 1961. просечна величина насеља од 100-500 становника је у Централној Србији била 314, а у планинским подручјима - 300. У 1981. години просечан број становника ових насеља је

у Централној Србији износио 291, а у планинским подручјима - 272. Према попису из 2002. године, у Централној Србији је у насељима величине од 100 до 500 становника у просеку живело 274 становника, а у планинским подручјима - 242. Према томе, у посматраном периоду се перманентно смањује просечан број становника у насељима са 100 - 500 становника, нарочито у планинским подручјима.

У периоду 1961-2002. године број становника у насељима величине 500-1.000 становника се на посматраним територијама константно смањивао (видети график 8). На нивоу Централне Србије ово смањивање износи око 40% (10% у односу на учешће у укупном броју). Најдрастичније промене су се десиле на планинским подручјима, где се апсолутни број становника ових насеља смањило за 70%, а учешће у укупном броју за 20%. Разлог за то је смањивање како броја насеља, тако и просечног броја становника у њима.

Просечна величина насеља од 500-1.000 становника је у периоду 1961-2002. године у Централној Србији опала са 727 на 711 становника, а на планинским подручјима са 703 на 689.

График 8.

Промена броја становника у насељима величине од 500-1.000 становника

Chart 8.

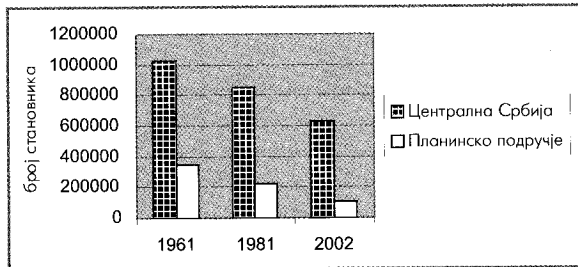
Change of number of inhabitants in settlements with 500-1.000 inhabitants

График 9.

Промена броја становника у насељима величине од 1.000 – 2.000 становника

Chart 9.

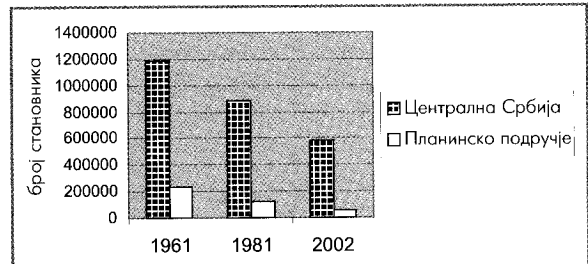
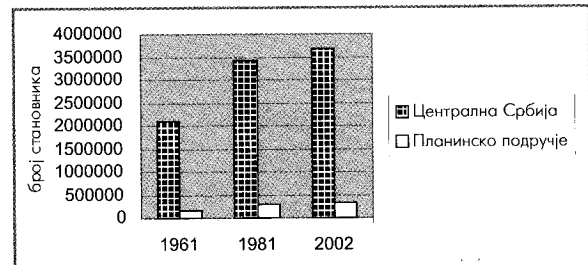
Change of number of inhabitants in settlements with 1.000-2.000 inhabitants

График 10.

Промена броја становника у насељима величине од 2.000 и више становника

Chart 10.

Change of number of inhabitants in settlements with more than 2.000 inhabitants

Број становника у насељима величине од 1.000-2.000 становника се у посматраном периоду на обе територијалне јединице константно смањивао (График 9). На нивоу Централне Србије број становника се у 2002. години смањило за 51% у односу на 1961. годину, а учешће у укупном становништву са 24,6% на 10,6%. До још већих промена дошло је на планинским подручјима, где се у периоду 1961-2002. година број становника смањило за 75%, а учешће у укупном броју опало са 23,3% на 8,4%.

Просечна величина насеља од 1.000-2.000 становника је у посматраном периоду у обе територијалне јединице незнатно варијирала. У Централној Србији је опала са 1.373 на 1.366 становника, а на планинским подручјима порасла са 1.286 на 1.376.

Број становника у насељима величине 2.000 и више становника се у обе територијалне јединице у посматраном периоду константно повећавао (График 10). На нивоу Централне Србије број становника у овим насељима је у периоду 1961-2002. године порастао за 75%, односно 24% у односу на учешће у укупном броју. На планинским подручјима број становника се скоро удвостручио, а учешће у укупном броју порасло за 28%.

Просечна величина насеља од 2.000 и више становника се, такође, повећавала. У Централној Србији је порасла са 7.086 на 13.004 (око 84%), а на планинским подручјима са 5.152 на 11.260 (око 120%).

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Промене структуре насеља у насеобинском систему планинаких подручја Србије у последњих четрдесет година (период 1961-2002.) имају негативне развојне трендове. Стално се увећавао број најмањих насеља величине до 100 становника, док су насеља величине од 100-500 становника, као и насеља средње величине од

500-1.000, а посебно насеља величине од 1.000-2.000 становника и више имала тренд смањивања учешћа у насеобинском систему.

Тако је у 1961. години на планинским подручјима Србије било укупно 51 насеље до 100 становника, а 2002. године тај број је повећан на 566, односно више од 11 пута. У истом периоду број насеља величине од 100-500 становника се смањило са 891 у 1961. на 874 у 2002. години. Исти тренд бележе насеља средње величине, чији се број смањило са 501 у 1961., на свега 153 у 2002. години. Сличне промене догодиле су се и у категорији насеља од 1.000-2.000 становника и више, јер их је 1961. године било 185, а 2002. свега 44, тј. више од 4 пута мање.

Поред повећања броја малих насеља и смањења броја насеља средње величине и већих насеља, истиче се и појава сталног смањења просечне величине насеља у појединим категоријама насеља, посебно у насељима мале и средње величине. У 2002. години у односу на 1961. годину просечна величина малог насеља (до 100 становника) се смањила са 70,5 на 50 становника.

У категорији насеља величине од 100-500 становника, 1961. године просечна величина насеља је била 300, а 2002. године свега 242 становника.

Код насеља средње величине од 500-1.000 становника и од 1.000-2.000 тренд је сличан, тј. 1961. године просечно насеље од 500-1.000 становника имало је 703 становника, а 2002. године 689. У категорији од 1.000-2.000 становника, у 1961. години просечна величина насеља је била 1.286 становника, а 2002. године – 1.376, што је незнатно повећање.

Једино највећа насеља бележе драстичан раст просечне величине. У 1961. години ова насеља су у просеку имала 5.152 становника, а 2002. године чак 11.260. Ово указује на то да се становништво из мањих насеља сели у већа, по правилу највећа насеља.

Овакве структурне промене у насеобинском систему говоре да се планинска подручја Србије празне становништвом, и да насеља губе услове за стабилан и просперитетан развој, а насеобински систем постаје нехомоген и без довољно потребних центара и полова развоја. Све то додатно отежава обнову и ревитализацију руралних планинских подручја.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Симоновић, Ђ.: "Уређење сеоских насеља и територија", Грађевинска књига, Београд, 1980. год., стр. 101.
2. Истраживачки пројекат: "Одрживи развој планинских подручја Србије", ИАУС, Београд, 2002-2004. год.
3. Вреск, М.: "Основе урбане географије", Школска књига, Загреб, 1980., стр 145.
4. Вреск, М.: Исто; стр. 147.
5. Вељковић, А. и др.: "Градови Србије центри развоја у мрежи насеља", САНУ, Београд, 1995. год.
6. Којић, Б.: Студија: "Село у склопу ширих подручја", ИАУС, Београд, 1975. год.
7. Савезни завод за статистику, Попис становништва 1961., 1981., 1991. и 2002. год.